

३. ग्रामविकास - पार्श्वभूमी

सुमारे १००० वर्षापूर्वीपर्यंत आपला भारत देश जगातील समृद्ध, सुखी आणि समाधानी देश म्हणून ओळखला जात असे, भारताचे चिरंतन सुखाचा धागा असलेले तत्वज्ञान, अध्यात्मज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान आत्मसात करण्यासाठी जगातील लक्षावधी लोक भारतात येत असत व 'सोन्याचा धूर' निघणाऱ्या या देशातून तृप्त होऊन जात असत. त्याकाळी जगातील एकूण व्यापाराच्या किमान ३०% वाटा हा भारताचा होता आणि भारत ही जगातील आदर्श महासत्ता होती. इतर देशांशी व्यापार करताना मोबदला म्हणून आपल्याला आणण्यासारखे मुख्यतः फक्त सोने असे, म्हणूनच बाहेरच्या देशात भारतीय मालाची विक्री करून व्यापारी सोने घेवून येत. अशा रीतीने देशात सोन्याचे प्रमाण प्रचंड वाढले, त्यातून 'सोन्याचा धूर' हा वाक्प्रयोग प्रचलित झाला होता. त्या काळा पर्यंत भारताची संपूर्ण सामाजिक व आर्थिक व्यवस्था ही ग्राम केंद्रित होती. सर्वच दृष्टीने संपन्न अशी छोटी छोटी लाखो स्वावलंबी गावे हा भारताचा आत्मा होता.

आजही देशातील ६५-७०% लोक ग्रामीण भागात राहतात. पण आज शहरी आणि ग्रामीण भागात विकासाचा जो असमतोल दिसत आहे त्याची कारणे समजून घेण्यासाठी आपल्याला गेल्या १५०-२०० वर्षांचा इतिहास नीट समजून घेतला पाहिजे. इंग्रजांनी जेव्हा भारतावर राज्य करायला सुरुवात केली तेव्हा काय स्थिती होती, नंतर १५० वर्षे त्यांनी आपल्या देशावर राज्य केले त्या काळात काय बदल झाले आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर काय विकास झाला. याचा सविस्तर आढावा आपल्याला घ्यावा लागेल. हा सर्व इतिहास अत्यंत संक्षिप्त स्वरूपात मांडण्याचा खाली प्रयत्न केला आहे.

भारतीय गावांची स्थिती - इंग्रज राजवट येण्या पूर्वी:

- इंग्रज राजवट येण्याआधी भारतीय ग्रामीण व्यवस्था स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी होती. भारत हा शेती आणि उद्योग प्रधान देश होता. अनेक प्रकारचे प्रगत तंत्रज्ञान आणि उद्योग-धंदे देशात अस्तित्वात होते.

- गावामध्ये सर्व प्रकारचे लोक गुण्यागोविंदाने नांदत असत. गावाच्या बहुतांश गरजा गावातच आणि राहिलेल्या गरजा पंचक्रोषित (आसपासच्या परिसरात) पूर्ण होत असत. सर्व प्रकारचे प्रगत, निर्यातक्षम व्यवसाय गावात असत. जातीपाती व्यवसायावरून ठरवल्या जात. सर्वच जाती परस्परावलंबी होत्या आणि त्यांना समाजात मानाचे स्थान होते. त्यामुळे त्यांच्यात आपसात जातीद्वेष नव्हता. आपसात वस्तू व श्रम विनिमय होत होता. प्रत्येक व्यवसायाला विशिष्ट महत्व होते.
- गावात आपल्याला दैनंदिन जीवनात लागणारी पिके – तांदूळ, गहू, बाजरी, ज्वारी, डाळी, भाजीपाला घेण्यात येत असत, त्यातून गावाची अन्न-धान्याची गरज भागत असे. काही माल किंवा वस्तू शेजारच्या गावातून घेतल्या जात असत आणि त्या बदल्यात त्यांना काही वस्तू देण्यात येत असत अशी परस्परांना पूरक व्यवस्था होती, त्याकाळी त्यांना मोठ्या नगरात जायची गरज क्वचित भासत असे. कुटुंबातील सर्वजण एकत्र येवून शेती करत असत आणि गावातील लोकही एकमेकांना शेतीच्या कामात मदत करत असत, त्यामुळे बाहेरच्या मजुरांची गरज पडत नव्हती. यातून एकमेकांशी असलेले संबंध दृढ होण्यास मदत होत असे आणि शेतीची कामे विनासायास होत असत.
- ज्याला जे जे शिक्षण आवश्यक होते ते अत्यंत उच्च दर्जाचे मिळविण्याची व्यवस्था गावातील मंदिर, गुरुकुल, गुरुगृह, अनौपचारिक शाळा, महाविद्यालयात असे. गावचा कारभार चालविण्यासाठी समाजातील वेगवेगळ्या व्यवसायातील निस्वार्थी व लोकसेवेसाठी तत्पर अशी पंच मंडळी असत. त्यांच्या व्यवहारामुळेच त्यांना लोक "पंच परमेश्वर" म्हणत. मुलांना गुरुकुल पद्धतीने शिक्षण देण्यात येत असे त्यामुळे मुलं संस्कारक्षम होती, घरात आई-वडिलांना आणि गावात वृद्धांना मान दिला जाई, मुलींना व महिलांना आदराने वागवले जात असे.
- शिक्षण पद्धती ही जीवन आणि मूल्य आधारित होती, तिच्यात शेती आणि उद्योगाचा अंतर्भाव होता, त्यामुळे मुलांना लहान पणापासून शेतीची आवड निर्माण होत असे आणि तोच तेंव्हा उपजीविकेचा प्रमुख मार्ग होता. शेती ही नैसर्गिक पद्धतीने होत होती, आत्ताच्या सारखी रासायनिक खते आणि महागड्या बियाणांची गरज नव्हती. गावात जनावरे असत, दुध-दुभते होते, शेतीत मशागतीसाठी बैलांचा आणि खत म्हणून शेणाचाच वापर होत असे. शेतातील काडी-कचरा शेतातच कुजवण्याची पद्धत होती. अशा पद्धतीचे दाखले अनेक प्राचीन पुस्तकात मिळतात.
- गावात भजन-कीर्तन अगदी नियमित होत असे, त्यातून गावातली मंडळी मोकळ्या वेळेत ईश्वर चिंतनात दंग होत असत, त्यांचा मोकळा वेळ चांगल्या पद्धतीने जात असे. वर्षाला २-३ मोठ्या

यात्रा असत, ज्याला आसपासची पंचक्रोशीतील मंडळी येत असत, त्यातून सांस्कृतिक, वैचारिक आणि आर्थिक देवाण घेवाण होत असे, स्थानिक उद्योगांना चालना मिळत असे

- मोठ-मोठी हॉस्पिटल नव्हती पण गावातील वैद्य आयुर्वेद आणि स्थानिक जंगलातून मिळणाऱ्या औषधी वनस्पती देवून माणसांचे आणि जनावरांचे बरेचसे आजार बरे करत असत, गावात आठवड्याला / महिन्याला मोठा बाजार भरत असे, सर्व सण उत्साहाने आणि आपल्या सर्व कुटुंबीय आणि गावकऱ्यांबरोबर साजरे होत असत.
- आपल्या संस्कृतीत गावातील नैसर्गिक साधन संपत्तीला देवी-देवतांचा दर्जा दिला गेला आहे, त्यामुळे नदीचे, भूमीचे, जंगलाचे आणि पिकांचे पूजन व्हायचे - त्यातून त्यांचे संवर्धन होत असे. या परंपरांमुळे लोकांना गरजे पुरतेच निसर्गातून घेण्याची सवय होती. आपल्या बरोबर निसर्गातील इतर प्राणीमात्रांचा देखील या हवा, पाणी, शेती आणि जंगलावर आपल्या इतकाच अधिकार आहे अशी भावना लोकांमध्ये दृढ होती. शिवारातील नैसर्गिक साधन संपत्तीवर संपुर्ण गावाची मालकी असे. गायरान, वनराई, देवराई, तलाव, डोंगर, टेकड्या इत्यादी सर्व गावाच्या मालकीच्या असत. संपूर्ण गाव त्यांच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी तत्पर असे.
- नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनासाठी विविध नियम असत. ते नियम मोडणारयास कठोर शिक्षा होत असे, गावातील सर्व प्रकारचा महसूल एकत्र करून त्यातील काही भाग राजाला पाठवला जात असे. गावाला उत्पन्नावर आधारित आणि सामूहिक शेतसारा असे. वैयक्तिक सारा घेतला जात नसे. या सर्व व्यवस्थेमुळे राजाचा, राज्यव्यवस्थेचा गावाच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप खूप कमी होत असे. म्हणूनच त्याकाळी गावांमध्ये 'हो कोई भी भूप (राजा), हमे क्या हानी' असा वाक्प्रचार चालत असे.
- निसर्गातील प्रत्येक गोष्टीचा वापर गरजेपुरता करण्याची शिकवण आणि परंपरा होती - यामध्ये प्रामुख्याने जमीन, पाणी, जंगल आणि पशुधन यांचा समावेश होता. यांना गावाची खरी संपत्ती समजत असत. त्यातूनच आपल्याकडे गो-धन सारखे शब्द प्रचलित झाले. तेंव्हा गावात जर नवीन तलाव किंवा विहीर घ्यायची असेल तर कामे श्रमदानातून होत असत - तेंव्हाचे लोक जलयुक्त शिवार किंवा इतर सरकारी योजना यांची वाट पाहत नसत, असे हजारो तलाव त्याकाळी संपूर्ण भारतात अस्तित्वात होते.
- असे पिढ्यान्-पिढ्या चालत होते, त्यांना दिल्ली मध्ये कुठल्या राजाची सत्ता आहे याने फारसा फरक पडत नव्हता. अर्थात आपल्यावर जेवढी आक्रमणे झाली त्यांनी आपल्या भारतीय जनतेला भरपूर त्रास दिला आणि आर्थिक, सामाजिक शोषण झाले. पण ग्रामीण सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेला धक्का लागला नाही. अशी बळकट व्यवस्था असल्यामुळे भारतावर

इतकी आक्रमणे होऊनही आपली ग्रामीण जीवन व्यवस्था टिकून राहिली.

- गावातील बहुतेक माणसे सुखी आणि समाधानी होती आणि मुख्य म्हणजे गावातले प्रश्न गावातल्याच लोकांनी एकत्र येवून सोडवण्याची पद्धत होती, आणि त्या अर्थाने गावे स्वावलंबी होती.

इंग्रज राजवट आणि स्वातंत्र्या नंतर ची परिस्थिती

- मुस्लीम आमदनीतही जवळपास हीच पद्धत होती परंतु इंग्रजांच्या कुटील नीतीने ही ग्राम आधारित, विकेंद्रीत अर्थव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था संपवून उध्वस्त करून टाकली. इंग्रजांनी येथील गावागावांमधील लाखो गुरुकुले बेकायदेशीर ठरवून बंद पाडली व 'काळे इंग्रज' तयार करण्यासाठी मेकॉले शिक्षण पद्धतीनुसार इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा / कॉन्वेंट सुरु केल्या. असे शिक्षण घेवून बाहेर पडणारे बहुतेक भारतीय तरुण हे फक्त नोकरीचा विचार करू लागले, इंग्रजांना ही तेच हवं होतं, त्यांना कळून चुकलं होतं कि जो पर्यंत इथली शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक व्यवस्था आहे, तो पर्यंत भारत सुरक्षित आहे.
- त्यांनी इंग्लंड मधील उद्योगांना लागणारा कच्चा माल स्वस्त दरात मिळावा म्हणून शेतकऱ्यांना त्यांना हवी ती पिके घ्यायला भाग पाडलं, प्रसंगी अत्याचार आणि जबरदस्ती केली. दुसऱ्या बाजूला इंग्लंड मधील उत्पादनाला इथे बाजारपेठ मिळावी म्हणून स्थानिक उद्योग कसे बंद होतील याच्यासाठी नियोजनबद्ध प्रयत्न केले, भारतातील कापूस शेतकऱ्यांकडून कवडीमोल भावाने घेवून इंग्लंड ला रवाना केला व त्याच कापसाच्या कापडाला भारतात मोठी बाजारपेठ निर्माण केली, आपणा सर्वांना त्या काळातले विदेशी कपड्या विरुद्धचे आंदोलन चांगले माहित आहे.
- याच काळात इंग्रजांनी 'सरकार' ही एक नवीन व्यवस्था देशावर लादली, सरकारने सर्व नैसर्गिक साधन संपत्ती जी आधी गावाच्या किंवा स्थानिक लोकांच्या अखत्यारीत असायची त्याची मालकी स्वतःकडे घेतली. इंग्रजांनी भारत देश उभा – आडवा पहिल्यांदा मोजला, त्याच्यातून गुंठेवारी – सर्व्हे नंबर आले, जमीन आणि जंगले सरकारची झाली, त्यात शेकडो वर्षे जमीन कसणारा आणि जंगलावर गुजराण करणारा स्थानिक भारतीय माणूस गुन्हेगार ठरायला लागला. वर्षानुवर्षे चालत आलेली स्थानिक नैसर्गिक साधन-संपत्तीची पारंपारिक व्यवस्थापन पद्धती संपुष्टात आली.
- शेतकऱ्यांसाठी जमिनींवर प्रचंड शेतसारे, कर लावले व तो भरणा वैयक्तिक स्वरूपात वसूल करण्यात येऊ लागला व त्याच्या वसुलीसाठी इंग्रजांनी गावागावात मोठ्या जमीनदारांना हाताशी

धरून सावकारी पाश सर्वसामान्य जनतेवर लादला.शेतकऱ्यांवर कापूस, नीळ अशी ठराविक पीके पिकवण्याची सक्ती करण्यात येऊ लागली. इंग्रजांनी येथील गावागावात चालणारे अत्यंत उच्च प्रतीचे उत्पादन करणारे हजारो कुटीरौद्योग बंद पाडले. ढाक्याची मलमल तयार करणाऱ्या अनेक कारागिरांचे तर अक्षरशः अंगठे तोडले.

- या सर्व परिस्थितीचा व प्राचीन भारतीय व्यवस्थांचा सखोल अभ्यास म. गांधींनी केला होता व म्हणूनच त्यांनी स्वातंत्र्यानंतर 'खेड्यांकडे चला', गावांच्या विकासातूच देशाचा विकास होईल अशा प्रकारचा संदेश दिला.परंतु देशाचे तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांचे संपूर्ण शिक्षण इंग्लंड मध्ये झालेले होते. त्यांच्या डोळ्यावर पाश्च्यात्य विकासनीतीचा चष्मा होता. त्यांनी आपल्या देशाला ग्रामाधारित, कृषीआधारित, बहुरोजगारयुक्त, विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेकडे नेण्याऐवजी एकांगी यांत्रिकीकरण, औद्योगीकरण, शहरीकरण अशा पाश्चात्य विकास पथावर नेले. शेतीकडे, शेतकऱ्यांकडे, खेड्यांकडे सरकारचे पूर्ण दुर्लक्ष झाले. गावागावात छोटे बांध-बंधारे बांधण्याऐवजी मोठमोठी धरणे निर्माण केली गेली ज्यांचे पाणी फारच थोड्या शेतकऱ्यांच्या शेतीला मिळाले.
- औद्योगीकरणाच्या एकांगी नीतीमुळे शहरांत मोठमोठे उद्योग सुरु झाले व काम करण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या मुलांचे लोंढे च्या लोंढे शहरांकडे जाऊ लागले. शहरे लोकांनी व पर्यायाने समस्यांनी फुगू लागली. खेडी ओस पडू लागली.केवळ शहरांमध्ये मोठ-मोठे उद्योग आणि कारखाने उभारण्या बरोबरच जर चीन प्रमाणे मोठ्या यंत्रांचे सुटे भाग गावा-गावातील लोकांकडून तयार करून घेतले असते आणि गावातील छोट्या उद्योगांचे जाळे विणले गेले असते तर गावातच शेतीबरोबर रोजगार उपलब्ध झाला असता व गावातून होणारे स्थलांतर थांबले असते.
- १९४७ ला देश स्वतंत्र झाला पण स्वातंत्र्योत्तर काळातही सरकारने इंग्रजांनी केलेले बरेचसे कायदे आणि मुख्य म्हणजे त्यांची शिक्षण पद्धती तशीच सुरु ठेवली. इंग्रजीत शिक्षण घेण्याचे आणि पोटा पाण्याकरता नोकरीचे प्रमाण प्रचंड वाढले. त्यातून शिकेलेला तरुण हा शेतीपासून दूर होत गेला आणि याचा परिणाम स्थलांतर आणि वाढते शहरीकरण असा झाला.
- पूर्वीचे उत्तम शेती-मध्यम व्यापार-कनिष्ठ नोकरी हे तत्व बदलून उलट झाले. सरकारचे व लोकांचे शेतीकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे शेती उत्पादन कमी झाले, अन्न-धान्य आयातीसाठी देशाचा अर्धा खजिना रिता व्हायला लागला. त्यातूनच ७० च्या दशकामध्ये हरित क्रांतीचा मार्ग निवडावा लागला, मग संकरित बियाणे आणि त्यासाठी रासायनिक खते यांचा वापर सुरु झाला. शेतीतील अनावश्यक यांत्रिकी करणामुळे आणि दूध उत्पादनाच्या हव्यासापोटी संकरित गायींच्या

प्रसारामुळे देशी जातीच्यागाय-बैलांची संख्या प्रचंड कमी झाली.

- सुरुवातीला उत्पन्न देखील भरपूर मिळालं, पण यातूनच आपली पारंपारिक शेती पद्धती (तृणधान्य, डाळी, तेलबिया, मिश्र पिके) मागे पडली, शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन व्यापारी झाला. सर्व शास्त्रज्ञ आणि सरकारी यंत्रणा फक्त 'उत्पादन' या एकाच गोष्टीचा विचार करू लागली. यातून जमिनीची सुपीकता आणि शेतमालाची गुणवत्ता (रंग, चव, पौष्टिकता) घसरली, जमीन कडक झाली आणि तिची पाणी धारण क्षमता कमी झाली. नवीन संकरीत जातींचा कडबा कमी आणि जनावरांच्या आरोग्यालाही पोषक नव्हता. नवनवीन किडींचा प्रादुर्भाव वाढला. विदेशी कंपन्यांची संकरीत बियाणं, रासायनिक खतं, फवारण्या, गरज नसलेले यांत्रिकीकरण, त्यासाठी अनुदान आणि कर्ज यांच्या विळख्यात सामान्य शेतकरी सापडला.
- यातून भारतात एक मोठी शेती आधारित अर्थ व्यवस्था (बियाणे-खते-औषधे-यंत्रे यांचे मार्केट) आकाराला आली, याचा फायदा मात्र मोठ्या विदेशी आणि देशी कंपन्यांना झाला, बियाणे-खते यांची दुकाने चालवणारे श्रीमंत झाले आणि सामान्य शेतकरी मात्र कर्जाच्या बोजाखाली गाडला गेला. हरित क्रांतीच्या काळात अग्रणी असलेल्या पंजाब-हरयाणा मध्ये आज रासायनिक शेतीचे दुष्परिणाम इतके भयानक दिसत आहेत कि पंजाब मध्ये एका ट्रेन ला कॅन्सर ट्रेन असे नाव दिले आहे कारण त्यातून शेकडो कॅन्सर रुग्ण इलाज करण्या करता मोठ्या शहरांकडे प्रवास करतात.
- दुषित अन्न खाऊन लोकांची प्रतिकार शक्ती कमी झाली आहे, मधुमेह आणि रक्तदाब यासारख्या आजारांचे प्रमाण फक्त शहरात नाही तर गावाकडेही वाढले आहे. रासायनिक खतांच्या अती-वापरामुळे आणि विषारी फवारण्या केल्यामुळे आपले पाणी आणि जमीन देखील विषयुक्त झाले आहे कि त्याला शुद्ध केल्याशिवाय आता पर्यायच नाही
- सरकारने शेतमालाच्या विक्रीकरता आवश्यक विकेंद्रित व्यवस्था न उभारल्यामुळे मधल्या दलालांनी शेतकऱ्यांचे शोषण केले, महागाई वाढली पण शेतमालाचे भाव जे शेतकऱ्याला मिळायला पाहिजेत ते फारसे वाढले नाहीत. प्रत्येक पिढीमध्ये शेतजमिनीची वाटणी होत गेली, शेतीचे छोटे छोटे तुकडे पडले. मग लोकांचे त्याच्यावर जगणे अशक्य झाले, आणि शेतकरी गाव सोडून बाहेर पडू लागला, शहराकडे येऊ लागला.
- हवामान बदलाचा पावसावर परिणाम झाला आहे, काही वर्षांचा अपवाद वगळता पडणारा पाऊस जरी तेवढाच असला, तरी पावसाचे दिवस कमी झाले आहेत. दोन पावसाच्या मधील कोरडा काळ वाढला आहे, यामुळे पिकांवर ताण येतो, बऱ्याचदा पेरणी २ वेळा करावी लागते आणि शेतीचे पुढचे सारे गणित बिघडते. अशा बेभरवशी शेती मुळे लोकांचा नोकरी करण्याकडे आणि

त्यासाठी शहराकडे जाण्याचा कल वाढला आहे.

- दुसऱ्या बाजूला टीव्ही च्या वाढत्या प्रभावामुळे सगळ्या शहरी उत्पादनांच्या जाहिराती थेट गावांपर्यंत पोचल्या, आपल्याला गरज नसलेल्या गोष्टी गरजेच्या वाटू लागल्या, घरात शौचालय नाही पण दुचाकी हवी अशी विचार सरणी वाढीस लागली. घराघरात दूरदर्शन व मोबाइलच्या माध्यमातून झालेले सांस्कृतिक आक्रमण, कौटुंबिक समस्या, नकारात्मक, हिंसात्मक विचार यामुळे लोकमानस स्वार्थी व संकुचित झाला.
- एका बाजूला रस्ते आणि दळण-वळणाची साधने निर्माण झाली, शहरे आणि गावातील अंतर कमी झाले पण दरी मात्र वाढत गेली. आर्थिक विषमता आज पराकोटीला पोचली. शहरात काम करायला गेलेला एखादा तरुण गावात आला कि रंगीबेरंगी आधुनिक कपडे, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू आणि शहरी संस्कृती अशा गोष्टी घेवून परतू लागला, गावात येवून तो शहराबद्दल चांगलं चित्र रंगवू लागला, यातून शहराचे आकर्षण वाढत गेले.
- गावातील घराघरात टीव्ही मालिका, केबल, सिनेमे यांच्यामुळे गावातल्या लोकांचे शहराबद्दलचे आकर्षण वाढत गेले आणि आता तर मोबाईल मुले संपूर्ण जगच एकदम जवळ आले आहे, त्यातून थोड्या प्रमाणात सकारात्मक आणि जास्ती प्रमाणात नकारात्मक माहिती लोकांना घरबसल्या मिळू लागली आहे
- या सगळ्या घडामोडीत सरकारकडून तथाकथित विकास घडवण्यासाठी बरेच प्रयत्न केले गेले, गावात राबवण्यासाठी बऱ्याच सामुहिक आणि वैयक्तिक लाभाच्या योजना आणल्या गेल्या पण त्यांची अंमलबजावणी कधीच प्रभावशाली झाली नाही, आणि त्यामुळे त्यातून अपेक्षित असलेले परिणाम फारसे कुठे दिसले नाहीत
- उद्धरेत् आत्मनात्मानम्! (म्हणजे आपणच आपला विकास आणि कल्याण केले पाहिजे) हा गीतेचा दिव्य संदेश विसरून सर्व गोष्टी सरकारनेच कराव्यात, आपण काहीही प्रयत्न करण्याची गरज नाही, हा कृती शून्यतेचा चुकीचा संदेश सर्वांसाठी रुजला. त्यात भर म्हणून सरकारने विविध अनुदाने, कर्ज, कर्जमाफी, लोकसहभागशून्य असणाऱ्या विविध योजना, २ रुपये किलोचे धान्य वाटप इ. चुकीच्या प्रथा पाडून संपूर्ण समाजाची मानसिकता लाचार केली. त्यामुळे गावागावात विकासासाठी अत्यंत विपरीत वातावरण तयार झाले. अशा योजनांमुळे गावातल्या लोकांची मानसिकता बदलली, आपल्या गावात काही करायचे असल्यास आपल्याला शासनाची वाट पहावी लागते कारण तेच आपल्या सर्व गरजा पूर्ण करणार आहेत अशी समज लोकांमध्ये दृढ झाली,
- विकासाची परिभाषा ही फक्त आर्थिक विकासाशी जोडण्यात आली – मग त्यातून चांगले रस्ते,

मोठ्या इमारती, गाड्या, हॉटेल्स आणि घरामध्ये इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंची रेलचेल असे चित्र तयार झाले. एका बाजूला शहरांमधील लोकसंख्या जलद गतीने वाढत गेली, गावातून लोकांचे लोंढेच्या लोंढे शहरात यायला सुरुवात झाली, शहरामध्ये झोपडपट्ट्या वाढल्या, शहरे बकाल झाली. मुंबई ला जर तुम्ही कधी लोकलने प्रवास केलात किंवा पुण्यात पर्वतीवर जाऊन खाली एखादी नजर टाकलीत तर तुम्हाला याची चांगली कल्पना येईल. भारतातील सर्व मोठ्या शहरात हेच चित्र आज उभे आहे. या शहरांमध्ये नागरी सुविधांवर प्रचंड ताण येत आहे, वाहनांची गर्दी, कचरा, नद्यांचे आणि हवेचे प्रदूषण, पाण्याचा गैरवापर यामुळे शहरांमध्ये वेगळे प्रश्न निर्माण होत आहेत.

- शासकीय कर्मचाऱ्यांचे पगार, भ्रष्टाचार आणि बाजारातील महागाई ही दिवसेंदिवस वाढतच आहे. राज्यात आणि देशात बरीच सरकारे आली आणि गेली पण परिस्थिती मध्ये फार काही फरक पडला नाही. या सगळ्याचा एकत्रित परिणाम म्हणजे समाजातील काही मोजकी माणसे या सगळ्या प्रवाहात श्रीमंत झाली – यामध्ये प्रामुख्याने व्यापारी वर्ग, शासकीय कर्मचारी, राजकारणी, मोठे शेतकरी, माहिती-तंत्रज्ञान किंवा औद्योगिक क्षेत्रातील कर्मचारी यांचा समावेश करता येवू शकतो
- पण हा वर्ग आपल्या एकूण लोकसंख्येच्या मानाने खूपच नगण्य आहे. अगदी ३-४ % एवढाच आहे. याचा अर्थ असा होतो कि देशातील ९०-९५ % जनता आजही त्यांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्या करता झगडत आहे. हा आकडा आपण ग्रामीण भारताच्या बाजूने बघितला तर ६०-७०% लोक आजही ग्रामीण भागात राहतात आणि त्यांचा या आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकात प्रामुख्याने समावेश होतो. आज एका बाजूला २७ मजल्यांच्या घरात राहणारेही भारतात आहेत आणि २७,००० रुपयांच्या कर्जासाठी आत्महत्येचा विचार करणारेही भारतात आहेत.
- ही झाली आर्थिक विषमता, दुसऱ्या बाजूला आपण या अवास्तव शहरीकरणात आणि संपूर्ण रासायनिक शेतीचा मार्ग स्वीकारून निसर्गाचा एवढा न्हास केला आहे कि आपल्या पुढच्या पिढीला नद्या, झाडे आणि प्राणी-पक्षी फक्त संग्रहालयात पाहायला मिळतील अशी परिस्थिती हळू हळू येत आहे.